

Ks. Marek STAROWIEYSKI

Kronika patrystyczna I

1. Dwie bibliografie

Jest rzeczą powszechnie wiadomą, jak ważną rolę w rozwoju nauki odgrywają bibliografie, szczególnie zaś bibliografie rozumowane, to znaczy podające krótkie omówienie wyliczanych prac. Wiemy również jak wiele pracy wymagają one od tego, który je opracowuje. W tej krótkiej nocie chciałbym zwrócić uwagę patrologów na dwie ważne bibliografie

Bibliografia dzieł Grzegorza z Nazjanzu opracowana przez Francesco Trisoglio zasługuje na szczególną uwagę. Omawia on w niej 40 lat studiów nad Grzegorzem z Nazjanzu (1925-1965) z tym, że są w niej również streszczone czy wspomniane dzieła wcześniejsze. Bibliografia ta, mimo że wydano ją ponad dwadzieścia lat temu, jest w Polsce nie znana, gdyż nie wspomina jej nawet artykuł poświęcony Grzegorzowi w Encyklopedii Katolickiej (6,315). Jest to bibliografia bardzo obszerna, liczy sobie ponad 450 stron.

Autor omawia prace o Grzegorzu dzieląc je na 30 tematów: Bibliografia, Capadocia, Biografia, Prosopografia, Iconografia, Tradizione manoscritta, Attribuzioni e autenticità, Critica testuale, Edizioni, Traduzioni, Scoliasi, Le orazioni, Le lettere, Le poesie, Sociologia, Esegesi, Filosofia e pedagogia, Teologia e conoscenza di Dio, Dottrina trinitaria, Cristologia, Angelologia e mariologia, Antropologia, Soteriologia, Ecclesiologia, Sacerdozio, Spiritualità, Vita cristiana, Liturgia, Temi specifici, Fortuna. Warto również podkreślić fakt, że Autor kontynuuje tę bibliografię o Grzegorzu. Ma się ona ukazać w najbliższym czasie, uzupełniając o studia nad Grzegorzem i wydania jego pism, które opublikowano w ostatnich latach.

Dodajmy, że F. Trisoglio jest autorem bardzo ważnej bibliografii rozumowanej studiów nad dramatem "Christus patiens", przypisywanym Grzegorzowi z Nazjanzu (*Rivista di Studi Classici* 22 [1974] 351-432]). Ma ona szczególne znaczenie, ponieważ, jak wiadomo, problem autentyczności tego utworu jest szczególnie skomplikowany.

Inna bibliografia rozumowana ukazała się również w Turynie. Jest ona dziełem Clementina Mazzucco z Uniwersytetu Turyńskiego i poświęcona jest ważnemu pisarzowi afrykańskiemu: Optatowi z Milev.

Autorka na początku podaje piętnaście stron bibliografii prac o Optacie, podkreślając prace ważniejsze. Te prace są omówione w następujących działach: Problemi, a więc Trattazioni generali, Studi Filologici e critici (Trattato antidonatista, Sermoni), Studi storici (Autenticità e datazione dei documenti, Attendibilità della ricostruzione storica, Questioni particolari), Studi dottrinali (Caratteristiche gene-

rali degli studi, Ecclesiologia e sacramentologia, Questioni particolari, Idee sociali e politiche), Uso documentario, Studi linguistici, grammaticali e stilistici (Trattato antidonatista, Appendice di documenti, Sermoni), Fortuna di Ottato. Drugi krótki dział jest zatytułowany *Prospettive*, a stanowi po prostu wnioski z bibliografii. Autorka stawia w nim dwa zasadnicze postulaty. A więc po pierwsze konieczność wydania krytycznego pism *Optata*, jako że dotychczasowe są niedoskonałe. To wydanie powinno być połączone z przekładem tekstu, ze względu na trudności interpretacyjne jego dzieł. Po drugie powinno się podjąć badania nad samym *Optatem*, jako że jak dotychczas jego dzieło było wykorzystywane fragmentarycznie, np. omawiając dzieje donatyzmu czy Kościoła Afrykańskiego, natomiast z rzadka tylko omawiano postać i dzieło *Optata* jako takiego. Autorka sygnalizuje przygotowane przez Kriegbauma studium o *Optacie* jako historyku i teologu. Inne postulaty są związane z tym drugim, a więc związku części historycznej i doktrynalnej, stosunku dzieła do dodatku dokumentalnego, związku historii i proroctwa, opowiadania i interpretacji biblijnej i w końcu problem autentyczności mowy na Boże Narodzenie.

Bibliografia C. Mazucco, która podsumowuje pewien etap studiów nad *Optatem*, prawdopodobnie stanie się punktem wyjścia do podjęcia nowych i pełniejszych studiów nad tym ważnym autorem afrykańskim.

Francesco TRISOGLIO, *San Gregorio di Nazianzo in un quarantennio di studi (1925-1965)*, *Rivista Lasalliana* 40(1973) 1-4, s. 5-459.

Clementina MAZZUCCO, *Ottato di Milevi in un secolo di studi: problemi e prospettive*, Università degli Studi di Torino, Pubblicazioni del Dipartimento di Filologia e tradizione Classica 3, Patron editore, Bologna 1993, s. 205, cena 23 000 Lit.

2. Augustinus Lexikon

Mieliśmy już możliwość kilkakrotnie omawiać zeszyty "Augustinus Lexikon", w miarę ich ukazywania się. Dwa ostatnie zeszyty, które ukazały się w roku 1994, po dość długiej przerwie, zamykają tom pierwszy encyklopedii augustyńskiej (A-Conversionis), wydawanej pod redakcją prof. Corneliusa Mayera z Giessen.

Zeszyt 1/2 obejmuje wstęp, spis skrótów i hasła od Aaron do Abraham, zeszyt 7-8 od Ciuitas Dei do Conversionis.

Na temat wstępu i zasad ogólnych pisaliśmy już uprzednio, natomiast warto zwrócić szczególną uwagę na umieszczony w zeszycie 1/2 zestaw pism św. Augustyna i głównych ich wydań. Ten zestaw stanowi cenne repertorium pism św. Augustyna, jakby "Clavis" jego dzieł. Na uwagę zasługuje fakt, że przy każdym podano odnośnik do "Retractationes"

Po tych stronach wstępnych w zeszycie 1/2 znajdziemy następujące hasła: Aaron (J. Pintard), Abel (Y. Congar), Abeloïn (O. Wermelinger), Abortus (O. Wermelinger), Abraham (C. Mayer).

Zeszyt 7/8 zawiera następujące hasła: Ciuitas Dei (E. Lamirande), Ciuitas Dei [De] (G.J.P. O'Daly), Claudius Claudianus (A. Döpp), Clericus [clericatus] (A. Faivre), Codex (P. Petitmengin), Coercitio (E. Lamirande), Cogitatio (G. Watson), Cognitio (G. Watson), Colonus (D. Eibach), Columba (D. Lau), Commoni-

torium (J. Divjak), Commune proprium (G. Madec), Communio sanctorum (E. Lamirande), Compelle intrare (K.H. Chelius), Concilium [concilia], C.C. Munier, H.J. Sieben), Concordia discordia (M.-F. Berrouard), Concubinitus (C. Munier), Concupiscentia (G. Bonner), Confessio, confiteri (C. Mayer), Confessiones (E. Feldmann), Confirmatio (J. Doignon), Congruentia testamentorum (C. Mayer), Coniciere, coniectura (G.J.P. O'Daly), Coniugium [coniux] (E. Schmitt), Conlatio Carthaginiensis (S. Lancel), Conlatio cum Maximino Arrianorum episcopo (R. Van der Pleatse, A. Schindler), Conscientia (C. Mayer), Consensus euangelistarum, [De] (H. Merkel), Consentius (J. Wanckenne), Consilium - praeceptum (A. Schindler), Consolatio (Y.-M. Duval), Constantinus imperator (J. Szidat), Consubstantialis [homoousios] (G.C. Stead), Consuetudo (A. Zumkeller), Contemptor, contemptus (C. Mayer), Continentia [De] (A. Zumkeller), Conuersatio (H.W.F.M. Hoppenbrouwers, C. Mayer), Conuersi ad dominum (M. Klöckener), Conuersio (G. Madec).

Artykuły są pisane w językach angielskim, francuskim i niemieckim, zaopatrzone są obszerną bibliografią, nie uwzględniającą jednak, niestety, literatury polskiej.

Zakończony pierwszy tom pozwala nam już stwierdzić, że stoimy wobec wielkiego dzieła dającego syntezę myśli św. Augustyna, bez którego nikt z uczonych zajmujących się myślą Doktora łaski nie mógł się obyć.

Augustinus-Lexikon, hrsg. C. MAYER, in Verbindung mit: E. Feldmann, W. Geerlings, R. Herzog, M. Klöckener, S. Lancel, G. Madec, G. O'Daly, A. Schindler, O. Wermelinger, A. Włosok, red. K.H. Chelius. Basel 1994, Schwalbe & CO, AG.

Schlusslieferung zu vol 1, fasc. 1/2, pp.I-LX, col. 1-24. Vol 1, Fasc. 7/8, Ciuitas Dei-Conuersio, col. 962-1294.

3. Nowe tomy "Corpus Christianorum"

Répertoire des monastères arméniens, par Michel THIERRY, *Corpus Christianorum*, Turnhout - Brepols 1993, s. XVI, 249.

Jest rzeczą powszechnie wiadomą, jak wielką rolę odgrywały klasztory, szczególnie w kulturze starożytnej i średniowiecznej. Stąd dokładna lokalizacja klasztorów jest rzeczą niesłychanie ważną.

Tę właśnie rolę spełnia repertorium klasztorów ormiańskich, dzieło wybitnego znawcy przedmiotu Michel Thierry, autora wielu prac z dziedziny historii sztuki armeńskiej.

Repertorium obejmuje klasztory w następujących terytoriach: Turcja (599 klasztorów), Armenia (169), Azerbejdżan (48), Górny Karabach (41), Republika Nasiczańska (38), Krym (10), Iran (7), Gruzja (3), Rosja (2), Cypr (1), Izrael (1), Polska (1, chodzi o klasztor lwowski, pochodzący z lat 1363-1370). Ten zestaw pokazuje nam miejsca, w których żyli i działali Ormianie. Warto zwrócić uwagę na Górny Karabach: na stosunkowo niewielkim obszarze znajduje się 41 klasztorów. To zestawienie ulegnie niewielkim zmianom, jeśli dodamy, szczególnie do klasztorów na terenie Turcji i Armenii, klasztory znajdujące się w miejscach bliżej nieziden-

tyfikowanych (90), których zestawem zamyka się to repertorium 1009 klasztorów ormiańskich.

Układ repertorium jest topograficzny, to znaczy podstawą są poszczególne kraje i ich obecny podział administracyjny. Identyfikacja klasztoru, jak wyjaśnia Autor, przysparza duże trudności, gdyż wiele z nich już nie istnieje, a ponadto nastąpiły zmiany nazewnictwa: ormiańskie nazwy w Turcji zmieniono na tureckie a azerskie w Armenii na ormiańskie. Brak dobrych map, niepewna tytułatura wielu klasztorów (zmiany w ciągu wieków, dorzucanie nowych tytułów klasztorom, itd.) spowodowały dodatkowe trudności, i Autor lojalnie się przyznaje, że istnieje dość duża doza możliwości pomyłek, tym bardziej, że jeszcze nie skończono katalogów rękopisów ormiańskich, w których kolofonach znajdują się często dane o klasztorach, w których wykonano dane rękopisy.

Repertorium bierze pod uwagę tylko klasztory cenobickie, pomija natomiast pustelnie i eremy, kościoły parafialne czy miejsca pielgrzymkowe, choć często przy miejscach pielgrzymkowych powstawały klasztory, lub przy klasztorach parafie.

Każde hasło zawiera tytuł klasztoru, określenie topograficzne: kraj, okrąg, nazwa aktualna miejscowości lub miejsca, datę fundacji (odrzucono dane legendarne, np. o pochodzeniu apostoelskim, większość klasztorów pochodzi z wczesnego średniowiecza), epokę działalności klasztoru, stan zachowania (pod dachem, stoją mury, poważne uszkodzenia, zniszczenie do fundamentów, odnowiony, zamieniony na meczet) i w końcu bibliografię podstawową dla danego obiektu; dodajmy, że bibliografia ogólna najważniejszych dzieł dotyczących przedmiotu znajduje się na s. X-XIV. Do tomu dołączono trzy aneksy: wyjaśnienie podstawowych tytułów dedykacji kościołów, główne określenia po ormiańsku i inne słowa określające: po ormiańsku, turecku, azersku, kurdyjsku i francusku.

Wielkim mankamentem tego znakomitego repertorium jest brak map koniecznych do lokalizacji danego klasztoru.

Autor skromnie podkreśla znaczenie tego repertorium dla geografii historycznej Armenii. Nie tylko: jest ono ważne dla historyka kultury, literatury czy sztuki ormiańskiej, próbującego zidentyfikować miejsce powstania dzieła. Trudności wyłożone we wstępie nie wykluczają błędów, co bynajmniej nie pomniejsza ogromnej wartości tego dzieła.

Sancti Gregorii Nazianzeni Opera. Versio Armeniaca I, Orationes II, XII, IX, editae a Bernard COULIE cum proemio a Justin MOSSAY, Corpus Christianorum, Series Graeca 28, Corpus Nazianzenum 3, Turnhout - Brepols 1994, s. XLIX, 232.

W ramach projektu wydania dzieł Grzegorza z Nazjanzu Uniwersytet w Münster wydaje jego utwory poetyckie, podczas gdy Katolicki Uniwersytet w Louvain (Louvain-la-Neuve) zajmuje się publikacją mów Grzegorza. Inicjatorem i wydawcą jest emerytowany profesor tegoż Uniwersytetu, Justin Mossay, który we wstępie do tego tomu podaje osiągnięcia i projekty tej inicjatywy.

Wiadomo, że Grzegorz z Nazjanzu był najczęściej przekładanym na języki orientalne Ojcem Kościoła. Many więc przekłady jego dzieł na języki koptyjski, syryjski, ormiański, gruziński, arabski i inne. Przebadanie tej twórczości podjęli się orientaliści z Instytutu Orientalnego wspomnianego Uniwersytetu w Louvain.

Pośród tych przekładów, tłumaczenie ormiańskie zajmuje szczególne miejsce. Powstało ono bowiem około roku 500, choć rękopisy są naturalnie późniejsze, stąd przedstawia stan tekstu starszego niż posiadane obecnie rękopisy greckie dzieł Grzegorza z Nazjanzu. Prace więc nad tekstem ormiańskim mają szczególne znaczenie dla historii tekstu dzieł Grzegorza. Prace te podjął prof. G. Lafontaine a po nim, jego uczeń prof. B. Coulie, który omawia problemy wydania tekstu ormiańskiego we wstępie (por. szczególnie s. XLIII).

Tom niniejszy podaje tekst ormiański mowy II (de fuga vel apologetica, ważnej ze względu na teologię kapłaństwa), XII (ad patrem vel de episcopatu Nazianzi) i IX (Apologetica ad patrem vel de episcopatu Sasimorum). Tekst ormiański jest opatrzony aparatem krytycznym. W komentarzu ważnym jest porównanie tekstu greckiego i ormiańskiego. Na zakończenie podano obszerny zestaw słów ormiańskich użytych w tych mowach Grzegorza.

Tom ten stanowi niewątpliwie ważne osiągnięcie w studiach nad tradycją mów Grzegorza, niemniej posiada on poważny mankament: nie zawiera przekładu tekstu ormiańskiego mów Grzegorza na jakikolwiek język europejski, stąd są one niedostępne dla ogromnej części badaczy twórczości Grzegorza. Warto tu przytoczyć *casus* apokryfów ormiańskich: wydane przed niemalże wiekiem w oryginale ormiańskim, były niemalże niedostępne dla badaczy apokryfów, nim nie przełożył ich nieodżałowany don L. Leloir na język francuski w serii apokryfów tejże serii "Corpus Christianorum".

Należy więc mieć nadzieję, że następne tomy tekstów orientalnych mów Grzegorza z Nazjanzu zostaną wydane wraz z przekładem.

Anonymus Dialogus cum Iudaeis saeculi ut videtur sexti, nunc primum editus curante José H. DECLERCK, Corpus Christianorum, series Graeca 30, Turnhout - Brepols, Leuven - University Press, 1994, s. CXLII+134.

Stosunkowo krótkie dzieło "Dialogos pros Iudaios" liczy tylko 13 rozdziałów na 108 stronach. Utwór ten był dotąd niewydany. Znajduje się on na kodeksie Vatopedinus 236. Jest on jednak znany w wersjach orientalnych: gruzińskiej i ormiańskiej. Wersja gruzińska, dzieło Arseniusza z Iqualto została dokonana pod koniec XI w. i stanowi literalny przekład tekstu greckiego tak, że może służyć jako pomoc w wyjaśnianiu tekstu greckiego. Tekst ormiański jest późniejszy (XIII w.) i pochodzi od Symeona z Plizruhan; nasz "Dialog" jest cytowany ponadto w pieśni ormiańskiej z XIV w.

Autor dzieła jest nieznany. Wedle tekstu ormiańskiego jest nim Jan Damasczeński (749), jednak Wydawca po przeprowadzeniu dokładnej analizy teologicznej, filologicznej, użycia tekstu Pisma św. itd. stwierdza, że autorem "Dialogu" nie może być Jan Damasczeński. Dalsze analizy treści, teologii prowadzą Wydawcę do stwierdzenia, że dzieło powstało za czasów Justyniana, po roku 553.

Utwór jest dialogiem, ale dialogiem fikcyjnym. Nie są podane imiona obydwu dyskutantów: żyda i Chrześcijanina, nie posiadamy jakichkolwiek realiów, by móc określić miejsce dyskusji. Dialog jest raczej monologiem chrześcijanina, wobec którego żyd praktycznie nie ma nic do powiedzenia. Ponadto "Dialog" jest skierowany raczej do chrześcijan niż do żydów.

"Dialog" opiera się naturalnie na Piśmie św., na Septuagincie, ale pośrednio, poprzez jakieś kolekcje tekstów antyżydowskich. Ponadto, co jest ciekawe, cytuje inne przekłady Starego Testamentu, Akwili i Teodocjona, a nawet sam tekst hebrajski. Z innych źródeł należy wyliczyć Józefa Flawiusza oraz apokryfy Nowego Testamentu (Ewangelie dzieciństwa). Jeśli chodzi o Ojców Kościoła, nie wymienia ich z imienia, niemniej cytuje Grzegorza z Nazjanzu i Grzegorza z Nyssy, a ponadto wykazuje dużą znajomość twórczości Cyryla Aleksandryjskiego, skąd też Wydawca przypuszcza, że "Dialog" powstał w kręgu aleksandryjskim.

Treść utworu jest logiczna i prosta. Po wstępie, autor mówi o metodzie interpretacji Pisma św. zapewniając żyda, że będzie używał argumentów tylko z Pisma św., które jednak ma sens ukryty. Następnie przechodzi do tajemnicy Trójcy św., omawia osobę Syna, Jego wcielenie i w końcu mówi o dziejach Jezusa wedle Ewangelii, aż do wniebowstąpienia, by zakończyć je wspomnieniem o Zesłaniu Ducha św. "Dialog" kończy się opisem paruzji. Na zakończenie chrześcijanin wzywa żyda do nawrócenia się. Epilog kończy ten krótki utwór.

Tom jest opatrzonej w indeksy imon własnych i źródeł: Pisma św. i innych tekstów.

Otrzymaliśmy tekst ciekawy, pokazujący nam propagandę teologiczną w wieku VI. Na uwagę zasługuje wstęp, w których Wydawca dzięki subtelny analizom określa czas i miejsce powstania oraz omawia szczegółowo treść utworu.

4. Dominikański lekcjonarz patrystyczny

Pięknie wydany lekcjonarz, dzieło O. J.R. Bouchet, podaje teksty Ojców i pisarzy kościelnych w układzie liturgicznym. Zaczyna więc od tekstów na cztery niedziele adwentu do których dołącza inne teksty związane z adwentem. W podobny sposób podaje teksty na okres Bożego Narodzenia, Wielkiego Postu, Wielkanocy, okres Zesłania Ducha świętego, święta Pańskie i w końcu na święta czasu zwykłego roku Mateusza, a teksty na lata Marka i Łukasza można odnaleźć przy pomocy tablicy na stronie 573. Ten sposób potraktowania innych lat liturgicznych jest niewątpliwie słabą stroną tego tomu. Na końcu podano czytania o świętych, zwracając oczywiście szczególną uwagę na świętych dominikańskich.

Wybór tekstów jest szeroki. Najwięcej miejsca zajmują Ojcowie i pisarze wczesnochrześcijańscy, ale sporo jest również tekstów autorów średniowiecznych jak Piotra Wielebnego, Guerric'a z Igny czy św. Bonawentury; zdarzają się nawet pisarze nowożytni, jak św. Franciszek Salezy.

Charakterystyczny jest sposób podawania tekstów. Autor bowiem nie podaje teksty takie, jakimi są, ale je "preparuje": wycina fragmenty nieaktualne, całe zdania lub dłuższe teksty.

Jeśli chodzi o mankament tego bardzo porządnie przygotowanego tomu, jest nim niewątpliwie brak krótkich biogramów, co jest ważne ponieważ autor cytuje pisarzy, o których przeciętny czytelnik zazwyczaj nic nie wie, jak np. Aelred z Rielvaux czy Maksym z Turynu.

Lekcjonarz dominikański jest skierowany nie tylko do dominikanów. Jest to zbiór czytań, który dobrze propagują pisma Ojców Kościoła i może pomóc przeżyć rok liturgiczny ludziom szukającym dobrej lektury duchowej.

Jean René BOUCHIET, *Lectionnaire pour les dimanches et pour les fêtes. Lectionnaire patristique dominicain, présenté par E.T. de Clermont-Tonnere* OP et Marie-Anne Vannier, Paris 1994, Cerf, s. 576, cena 150 FF.

5. Dane bibliograficzne twórczości prof. Franco Trisoglio

Omówiliśmy bibliografię rozumowaną Grzegorza z Nazjanzu pióra prof. F. Trisoglio, profesora Uniwersytetu w Turynie. Warto tu podać bibliografię, bynajmniej nie kompletną, ważniejszych artykułów wybitnego patrologa turyńskiego:

San Gaudenzio di Brescia scrittore, Biblioteca della Rivista di Studi Classici, Saggi vari 1, Torino 1960.

San Cipriano: un governatore di anime, *Latomus* 20(1961), fasc. 3, 342-367.

Apostrofi, parentesi e preghiere in Filone d'Alessandria, *Rivista Lassaliana* 31(1964), fasc. 4, 3-97.

Reminescenze e consonanze classiche nella XIV Orazione di San Gregorio Nazianzeno, w: *Atti della Accademia della scienze di Torino*, vol. 99(1964-1965) 129-204.

Sulle interpretazioni nella XLV Orazione di S.Gregorio Nazianzeno, *Aevum* 39(1965), fasc. 1-2, 25-44.

Sant'Ambroggio conobbe Plinio il Giovane? *Rivista di studi classici* 20(1972), fasc. 3, 1-48.

San Girolamo e Plinio il Giovane, *Rivista di studi classici* 21(1973), fasc. 3, 3-43.

Il Christus Patiens: rassegna delle attribuzioni, *Rivista di Studi Classici* 22(1974) 351-423.

Incontro a Cristo con i Padri della Chiesa, fino alla morte di S. Agostino, *Rivista Lassaliana* 42(1975), n.4, 331-370.

La poesia della Trinità nell'opera letteraria di san Gregorio di Nazianzo, w: *Forma futuri. Studi in onore del Cardinale Michele Pellegrino*, Torino 1985, 712-740.

Sant'Ambroggio negli storici e nei cronisti bizantini, w: *Ambrosius Episcopus, Atti del congresso di studi ambrosiani*, Milano 2-7 dicembre 1974, 2, Milano 1976, 345-377.

Appunti per una ricerca della fonti di S.Gaudenzio da Brescia, *Rivista di studi classici* 24(1976), fasc. 1, 50-125.

I deuteragonisti del Christus Patiens, *Dionisio* 49(1978) 117-187.

La tecnica centonaria nel Christus Patiens, w: *Studi R. Cantarella*, Salerno 1978, 391-409.

La Vergine Maria come protagonista del Christus Patiens, *Marianum* 41(1979) 199-266.

La Vergine e il coro nel Christus Patiens, *Revue des sciences religieuses* 27(1979) 338-373.

Forme e sviluppi del monologo nel *Christus Patiens*, *Civiltà classica e cristiana* 1(1980) 7-48.

Il volto della Divinità nella tragedia classica e nel *Christus Patiens*, *Scuola cattolica* 109 (1981) 1-73.

Mentalità ed atteggiamenti degli scolasti di fronte agli scritti di S. Gregorio di Nazianzo, w: *II. Symposium Nazianzenum, Louvain-la-Neuve, 25-28 août 1981*, Paderborn 1983, 187-251.

La quotidianità dei rapporti sociali in Cicerone epistografo, *Civiltà classica e cristiana* 5(1984), n. 2, 95-143.

Dalla Pasqua ebraica a quella cristiana in Melitone di Sardi, *Augustinianum* 28(1988) 151-185.

La spiritualità dell'elevazione in San Gregorio Nazianzeno, *Scuola Cattolica* 118(1990) 432-469.

La personalità di san Girolamo attraverso l'Epistolario, *Scuola Cattolica* 120(1992) 575-612.

La "verità" in Gregorio Nazianzeno: concetto e importanza, w: *Gregorio Nazianzeno teologo e scrittore*, a cura di C. Moreschini e G. Menestrina, Trento 1992, 49-102.

Cipriano uomo vescovo scrittore attraverso al suo epistolario, *Civiltà Classica e Cristiana* 14(1993), n. 3, 345-387.